

VOKALISMUS - RANÁ PODOBA NOMINALISMU

Marek Otisk

ABSTRACT: This paper deals with one of the earliest form of answering the famous dispute about the nature of universals – usually called vocalism or early nominalism. This text wants to present the beginnings of the theory of vocalism, mainly with respect to delimitation of the logic as a science and with describing of the nature of the subject of the logic, especially in the context of reading works of peripatetic logical tradition (in the first place Introduction written by Porphyry and Boethius's commentaries). Further this paper wants to indicate the oldest representatives of vocalism (second half and the end of the 11th century) and subsequently shows the consequences following the standpoint of vocalism in the application to the semantics.

KEYWORDS: vocalism, subject of logic, grammar.

Tradiční pohledy na středověký spor o univerzálie mnohdy spatřují počátky nominalistického postoje v prvním století po roce 1000 a namnoze jako prvního nominalistu zmiňují věhlasného heretika Roscelina z Compiègne. Na konci téhož století jsou pak nalézány také prvotní raně scholastické ucelené varianty realistického stanoviska, které jsou mnohdy dávány do souvislostí s jejich Abaelardovu kritikou, přičemž určujícím kritériem tohoto členění je povětšinou ontologický statut obecnin. Tento způsob traktování raně středověkého začátku někdy až příliš přeceňovaného sporu je však v posledních desetiletích velmi často podrobován kritice.¹ Hlavním důvodem kritiky je především přehodnocení rozhodujících kritérií pro vlastní podobu jednotlivých pozic celého sporu, což má za následek i modifikované nahlížení samotného označení Roscelinovy koncepce nominalismem.

Přítom pojmenování nominalismus (nominalistická sekta) je v pramenech bezprostředně navazující na 11. století dochováno hned několi-

¹ Viz např. Iwakuma (1992, 37 – 111); Marenbon (1992, 51 – 61); Normore (1987, 203); atd. Tradiční výklady nabízí např. Endres (1906, 23 – 33); Barach (1866), Reiners (1910) atd.

krát.² Naproti tomu existují zmínky, které, jak se zdá, týž způsob vedení úvah označují jinak – ať již jako *ars vocalis* či *logica in voce*. Z těchto důvodů se někteří badatelé rozhodli ranou formu nominalistické odpovědi na povahu univerzálií nazývat vokalismem a interpretují ji jako bezprostředního předchůdce pozdějších nominalistů.³ V této studii však nebude ani tak důležitá vazba mezi vokalismem a nominalismem, nýbrž samotná povaha vokalismu, chceme-li raného nominalismu, který se zdá být inspirován především četbou děl peripatetické tradice. Hlavním cílem tohoto textu je vystihnout povahu tzv. vokalismu a následně ukázat, že pro zastánce vokalismu nestačí být pouze stoupencem vokalistické teorie, nýbrž je nezbytné z vokalistických odpovědí vyvodit určité konsekvence, které teprve nesou jasné stopy vokalistické pozice.

Boëthius: *res contra vox*

Na počátku dobově moderního výkladu povahy univerzálií nestojí otázka po ontologickém statusu obecnin, ale debata o vymezení předmětu samotné logiky, tedy typická peripatetická problematika, které se raně středověcí vzdělanci velmi často věnovali, především v kontextu Boëthiových komentářů, pojednání a překladů, avšak také s využitím úvodních dvou svazků Aristotelova *Organonu*.

Boëthius, nejdůležitější zprostředkovatel Aristotela latinskému Západu, si hned několikrát položil otázku, s čím vlastně pracujeme, užíváme-li tzv. *predicamenta* (tj. deset Aristotelových kategorií: čili substance, kvalita, kvantita, relace, čas, místo, poloha, vlastnění, činění a trpění) a tzv. *predicabilia* (tj. pět Porfýriových „hlasů“ – *quinque voces* – z *Isagoge*: čili rod, tj. *genos*, druh, tj. *species*, druhový rozdíl, tj. *differentia specifica*, druhová vlastnost, tj. *proprium*, a případdek, tj. *accidens*). Poslední Říman a první scholastik se k této otázce ve svém díle několikrát vracel, čehož výsledkem jsou také ne vždy zcela shodné odpovědi.

Např. ve *Druhém komentáři k Isagoge* Boëthius naznačuje přímou vazbu mezi kategoriemi a věcnou realitou. Hovoříme-li o predikamentech

² Viz např. Godefrius (PL 196, 1419D): „*Addunt his se socios quidam nominale. / Nomine, non nomine talium sodales. / Alii vicinius adsunt, quos reales. / Ipsa nuncupavit res, quod sint tales.*“ Nebo Joannis (PL 199, 867C): „*Adhaesi magistri Alberico, qui inter ceteros opinatissimus dialecticus entitab et erat revera nominalis secte acerrimus impugnator.*“

³ Přehledně o základních rysech, které jsou typické pro filosofický nominalismus i vazbu mezi vokalismem a nominalismem, např. Iwakuma (1995, 47 – 71).

nebo predikabiliích, vždy tím máme na mysli věci (*res*).⁴ Kategorie, stejně jako druh, rod, specifická diference, druhová vlastnost i akcident, jsou v této Boëthiově odpovědi primárně věcného charakteru (*res*). Člověk se s nimi setkává pomocí vlastní mysli a následně s nimi na této rovině pracuje. Je-li ovšem předmět logiky věcné povahy, pak se Boëthius poměrně jasně vymezuje i v rámci pozdějších debat o povaze univerzálií. Jelikož obecné pojmy, s nimiž pracujeme (např. druhové a rodové výměry, tedy kupř. lidství či tělesnost), jsou mimo jiné *predicamenta* či *predicabilia*, musí i jim odpovídat něco věcného, reálného, v dikci sporu o univerzálie realistického. Logika, jelikož pracuje právě s tzv. predikamenty a predikabiliemi, je tedy vědou o věcech (*res*) a její předmět musí mít věčný korelát, jemuž mohou odpovídat univerzálie.

Boëthius si byl těchto důsledků dobře vědom. Vzájemnou vazbu mezi *quinque voces* a jejich ontologickým zakotvením totiž tematizoval ve svém *Úvodu k Aristotelovým Kategoriím* již Porfýrios.⁵ Do tradiční formy tří základních otázek byla zpracována až v 5. století,⁶ přestože již u samotného Porfýria lze k této interpretaci nalézt podklad.

Ve schématické podobě by sled otázek mohl vypadat takto:

1. Substituují rody a druhy, nebo jsou to pouze výtvořiny našeho rozumu?

Pokud univerzálie mají svůj ontologicko-metafyzický status na úrovni našeho rozumu, pak se jedná o jistou formu nominalistické odpovědi a k dalším otázkám již není nutno přistupovat. Pokud však deklarujeme samostatnou existenci rodů a druhů, pak je nabídnuta další distinkce:

2. Mají druhy a rody tělesný nebo netělesný charakter?

Pokud zaujmeme stanovisko, že univerzálie jsou tělesné povahy a jako takovým jim odpovídá jistá hmotná realita, pak jsme (podobně jako v případě nominalistického stanoviska) již zodpověděli to nejdůležitější

⁴ Boëthius (PL 64b, 75C – D): „*Quae cum ita sint cumque Aristoteles decem rerum genera reperisset quae uel intellegendo mens caperet uel loquendo disputator efferret (quicquid enim intellectu capimus id ad alterum sermone uulgamus), euenit ut ad horum decem praedicamentorum intelligentiam quinque harum rerum tractatus incurreret, scilicet generis, speciei, differentiae, proprii, accidentis.*“

⁵ Boëthius (1966, 3): „*Mox de generibus et speciebus illud quidem siue subsistunt siue in solis nudis purisque intellectibus posita sunt siue subsistentia corporalia sunt an incorporalia, et utrum separata an in sensibilibus et circa ea constantia, dicere recusabo.*“

⁶ Podrobně viz Barnes (2006, 37 – 45).

a není třeba se dále tázat. Domníváme-li se, třeba ve shodě s Aristotelem a Platónem, že univerzálie (druhy, rody) mají netělesnou povahu, pak je nutno doplnit třetí a poslední otázku:

3. Existují tyto rody a druhy ve vnímatelných věcech, nebo jsou od nich oddělené?

Pokud by byly oddělné, pak se jedná o samostatné entity, které je možno nahlížet bez existence jednotlivin a jejich interpretace se tak blíží některé z variant realistického stanoviska, které může hledat inspiraci např. již v Platónových idejích. Tvrdí-li někdo, že univerzálie sice samostatně existují, jsou netělesné povahy, ale jejich existence tkví ve smyslově vnímatelných věcech, pak jde rovněž o realistické stanovisko, třebaže v jisté umírněnější formě, která může odvozovat svůj původ především z Aristotela.⁷

Boëthius tyto otázky nejen znal a sám s nimi pracoval, ale navíc se také odvážil na jednotlivé teze odpovédět. Jeho stanovisko je poměrně jasné – dědic peripatetické logické tradice se snad ani nemohl postavit na jinou než Aristotelovu stranu: Rody a druhy existují samostatně, mají netělesný charakter, avšak nemohou existovat, aniž by zde byla smyslově vnímatelná věc, v níž má obecnina svůj základ.⁸ Je tedy zřejmé, že pro Boëthia jsou univerzálie skutečně věcné povahy (*res*), ovšem jejich status nelze interpretovat odděleně od samotných věcí – jsou to v peripatetickém duchu druhé substance, tedy druhy a rody jednotlivin. Jak pak logika pracuje s těmito „věcmi“, které jsou v jednotlivinách (prvních substancích)? Co jsou tyto „věci“? V komentáři k Aristotelovým *Kategoriím* to Boëthius říká takto:

Pročež veškeré umění logiky je o vypovídání, a v tomto díle se pojednává zejména o slovech (ačkoli je tato kniha vázána také k dalším částem filosofie), která se vztahují především k logice, o jejichž nejzákladnějších prvcích, tj. jazykových výrazech, jsem v tomto díle zejména pojednal.⁹

⁷ Blíže viz např. Boëthius (PL 64b, 84C – 86A).

⁸ Boëthius (PL 64c, 192C – D): „*Nam secundae substantiae de primis substantiis solum praedicantur, non in ipsis sunt. Animal enim de quodam homine tantum dicitur, non etiam in aliquo homine consistit, ut in subjecto.*“

⁹ Boëthius (PL 64c, 161C – D): „*Quare quoniam omnis ars logica de oratione est, et in hoc opere de vocibus principaliter tractatur (quanquam enim sit hujus libri relatio ad caeteras quoque philosophiae partes), principaliter tamen refertur ad logicam, de cujus quodammodo simplicibus elementis, id est, de sermonibus in eo principaliter disputavi.*“

Nezákladnějšími elementy logiky jsou *sermones* (výpovědi, vypovídání) a logika jako taková pracuje primárně se slovy (*vox*). Znamená to, že kategorie a *predicabilia* jsou výhradně slovního charakteru, nikoli věcného, jak se zdálo z komentáře k *Isagoge*? Komentář k Aristotelovým *Kategoriím* tuto možnost skutečně potvrzuje:

Neboť (jak jsme vyložili) v tomto díle musíme pojednávat nikoli o rodech věcí nebo o věcech, ale o jazykových výrazech, které označují rody věcí, což potvrzují slova samotného Aristotela ... což představuje zásadní důkaz, že Aristotelés nepátrá po věcech, nýbrž po jazykových výrazech, které označují věci ...¹⁰

Zde není pochyb o tom, že logika je pro komentátora Aristotela zejména takovým uměním, které se věnuje jazyku. Jazykové výrazy jsou těmi, které stejně jako u Aristotela označují druhy a rody věcí. Boëthius se takto hlásí k řečovému charakteru kategorií, které nejsou jen náhodným arbitrárním pojmenováním věcí, nýbrž mají charakter znaku a označují věci, včetně univerzálních druhů a rodů. Zdá se však být jasné, že *Komentář ke Kategoriím* je v tomto směru jen částečně odlišným čtením téhož problému, jak jej prezentoval v *Komentáři k Isagoge*, kde přece jen nabývá větší důležitosti věcný charakter *predicabilií*.¹¹

Logika jako *ars vocalis* a nejstarší vokalisté

Pozdější myslitelé, kteří při vlastní práci s logickým materiálem vycházeli namnoze z Boëthiových děl, nemohli jistě pnutí v Boëthiových referencích o předmětu logiky přehlédnout. Automaticky jim tak vyvstala otázka po povaze předmětu této vědy. Na jedné straně lze v Boëthiově duchu říci, že se jedná o věci (*res*), tedy druhy, rody apod., jež jsou entitami, které existují reálně jako samostatné věci, a univerzálie by tak měly

¹⁰ Boëthius (PL 64c, 162A – B): „*Namque (ut docuimus) non de rerum generibus, neque de rebus, sed de sermonibus rerum genera significantibus in hoc opere tractatus habetur, hoc vero Aristoteles ipse declarat cum dicit ... Illud quoque maximo argumento est Aristotelem non de rebus, sed de sermonibus res significantibus speculari,...*“

¹¹ Srov. např. Boëthius (PL 64a, 21B – C): „*Talis autem est quaestio, ut quoniam quaedam incorporales sunt res, quae omnino corpora non patiuntur, ut animus uel deus, quaedam uero quae sine corporibus esse non possunt, ut prima post terminos incorporalitas, quaedam autem quae in corporibus sunt et praeter corpora sese esse patiuntur, ut anima – quaeritur ergo hae quinque res ex quo incorporalitatibus sint genere, utrum eorum quae omnino separantur a corpore an quae a corporibus separari non possunt an quae iungantur aliquotiens, aliquotiens segregantur.*“

být interpretovány realisticky,¹² na straně druhé Boëthius píše, že kategorie, včetně druhů a rodů, nejsou o věcech, ale o výpovědích (*sermones*), které označují věci – jejich statut pak může být v peripatetickém duchu interpretován jako forma věcí, které jsou ve věcech přítomny (tedy ve shodě s prvním vymezením), ale také lze patřičně celou problematiku číst tak, že kategorie, jakožto předmět, s nímž se operuje v logice, je principálně slovního charakteru (*vox*) a žádným způsobem nemůže být řeči o jakékoli realistické povaze univerzálií.¹³ Uvedená Boëthiova nejednoznačnost podnítila v 11. století (a samozřejmě i dříve¹⁴) debatu o povaze samotné logiky, a v návaznosti na ni i o povaze univerzálií: Je logika vědou o věcech, případně znacích věcí (tedy kategorie, druh, rody apod.), jak to dokládala také autorita Aurelia Augustina,¹⁵ nebo výhradně o slovech?¹⁶

Již od tzv. karolinské renesance se permanentě vrací zájem o logiku jako nesmírně užitečný nástroj, který by měl být patřičně vymezen a využit. Primárně se k tomuto úkolu využívají díla Boëthiova, jak je to národně vidět např. u Alkuina z Yorku a jeho pokusu o definici dialektiky:

A nejprve řekni, co je dialektika? – Dialektika je umění rozumu nalézat, vymezovat a vysvětlovat, rovněž dokáže rozlišovat pravdivé od nepravdivého.¹⁷

O pár desetiletí později opakuje Hrabanus Maurus Alkuinova slova a doplňuje je o Augustinovu interpretaci dialektiky z *De ordine*:

Dialektika je umění rozumu nalézat, vymezovat a vysvětlovat, rovněž dokáže rozlišovat pravdivé od nepravdivého. Je tedy uměním umění, učí učit,

¹² Samozřejmě v jedné z forem tzv. umírněného realismu, který se tradičně nazývá aristotelско-boëthiovský.

¹³ Srov. např. Schulthess (1996, 102).

¹⁴ Blíže viz např. Barach (1866, 5 – 21); Reiners (1910, 4 – 6); atd. V částečně odlišné podobě se tento problém řešil již v karolinské době, ovšem je třeba zmínit, že v 9. století převažuje jiný způsob práce s logikou jako celkem, včetně odlišných zdrojů, s nimiž se karolinští učenci vyrovnávali, než je tomu od konce 10. století – blíže viz např. Gibson (1975, 4).

¹⁵ Viz např. Augustinus (*PL* 34, 19 – 20).

¹⁶ Blíže viz např. Marenbon (1997, 108).

¹⁷ Alcuinus (*PL* 101, 952D – 953A): „*Et primum dic, quid sit dialectica? – A. Dialectica est disciplina rationalis quaerendi, diffiniendi et disserendi, etiam et vera a falsis discernendi potens.*“ Srov. Boëthius (*PL* 64d, 1044C – 1045D).

učí učit se, v ní se zjevuje samotný rozum a také se představuje, jaký je, co chce a co vidí.¹⁸

To Garlandus Compotista ve své *Dialektice* sice charakterizuje logiku rovněž v návaznosti na Boëthia, přesto již dosti odlišně. Logika jako věda o výrocích, disputacích a slovech, je tedy zároveň vědou, která má především řečový charakter.¹⁹ Otázka univerzálií a jejich metafyzického zakotvení je druhotnou a explicitně není předmětem zájmu.²⁰ Zdá se, že nelze pochybovat o tom, že v rané podobě sporu o univerzálie nešlo ani tak o to, zda existují nebo neexistují univerzálie – ty existovaly pro realisty i pro nominalisty. Otázkou je, jakou mají povahu: Existují-li jako věci (a logika je tedy vědou o věcech) nebo existují-li jako slova a logika je pak *ars vocalis*.

Vokalisté jsou v tomto čtení takoví myslitelé, kteří se domnívají, že předmětem logiky jsou, především v kontextu Boëthiova *Komentáře ke Kategoriím*, slova, a že tedy logika je prvotně jazykovým uměním, které se týká věcí pouze natolik, nakolik slova mohou označovat (*significatio*) samotné věci. V tomto duchu lze dobře porozumět i posměšnému epigramu na Roscelina z Compiègne, který je celý vystavěn na rozlišování interpretací logiky *in voce* a *in re*.²¹

Právě uvedený heretik Roscelinus z Compiègne je namnoze uváděn jako první vokalista. Dokladů pro toto tvrzení lze nalézt několik. Otto z Freisingu říká, že Abaelardův učitel Roscelin byl:

... první v našich časech, kdo v logice zavedl zkoumání významu slov.²²

¹⁸ Rabanus Maurus (PL 107, 397C): „*Dialectica est disciplina rationalis quaerendi, diffiniendi et disserendi, etiam vera et a falsis discernendi potens. Haec ergo disciplina disciplinarum est; haec docet docere, haec docet discere, in hac se ipsa ratio demonstrat atque aperit quae sit, quid velit, quid videat.*“ Obdobně postupuje o půldruhého století později také Notker Labeo, přestože již zde lze zaznamenat jistý posun. Notker (1996, 196 – 197): „*Dialectica est bene disputandi scientia. Est autem bene disputare, cum katione quid affirmare, vel negare. Haec ratio affirmandi, vel negandi, in syllogismos fere est, et argumentis, et diffinitionibus.*“

¹⁹ Garlandus (1959, 86): „*Cum omnis logica, id est sermocinabilis vel disputabilis scientia, in iudicium et in inventionem distribuatur, videndum est que sit scientia inveniendi, que vero iudicandi, ...*“

²⁰ Srov. např. Marenbon (2003, 109).

²¹ Jaffé (1869, 187): „*Quas, Ruzeline, doces, non vult dialectica voces, / Jamque, dolens de se, non vult in vocibus esse; / Res amat, in rebus cunctis vult esse diebus. / Voce retractetur: res sit, quod voce docetur. / Plorat Aristotelis, rugas ducendo seniles, / Res sibi subtractas, per voces intitulatas; Porfiriusque gemit, quia res sibi lector ademit; / Qui res abrodit, Ruzeline, Boetius odit. / Non argumentis nulloque sophismata sentis, / Res existentes in vocibus esse manentes.*“

²² Duchesne (1641, 47): „... *primus nostris temporibus in logica sententiam vocum instituit.*“

Také Jan ze Salisbury ve svém díle *Metalogicon* uvádí Roscelina jako autora vokalistického učení, a přestože jeho stanovisko klade do protikladu s Abaelardovým a prohlašuje je za překonaný názor, uvádí jednoznačně, že existence univerzálií podle Roscelina tkví:

... ve slovech (třebaže tento názor spolu s Roscelinem již téměř zcela vymizel) ...²³

Abaelardův učitel je patrně neznámějším představitelem vokalismu ve druhé polovině 11. století a na počátku 12. století, což je především zásluha jeho kontroverzní teorie týkající se trojjednosti Boží, věhlas Roscelinovi dodala mimo jiné také Anselmova²⁴ či Abaelardova²⁵ kritika²⁶ a rovněž třeba svědectví o tomto sporném učení v podání Otty z Freisingu.²⁷ Ovšem s jistotou můžeme říci, že není první, jak dokládá zmínka z kroniky *Historia Francorum*:

V těchto dobách se velmi dobře dařilo božské i lidské filosofii zásluhou Lanfranka, arcibiskupa v Canterbury, Guida Lombardského, Manegolda Německého a Brunona z Remeše, který později vedl poustevnický život. V dialektice také vynikali tito schopní sofisté: Jan, který učil, že toto sofistické umění je o slovech, Robert z Paříže, Roscelin z Compiègne, Arnulf z Laonu. Uvedení byli následovníky Jana a sami měli hodně vlastních posluchačů.²⁸

²³ Joannis (PL 199, 874C): „... in vocibus (licet haec opinio cum Rocelino suo fere omnino jam evanuerit)...“

²⁴ Anselmus (1946c, 9).

²⁵ Viz např. Abaelard (1988, II,19); distinkci *vox a res* u Roscelina jasně popisuje Abaelard ve své *Dialektice*, kde je rovněž zdůrazněn rozdíl mezi jednotlivinou a její složkou. Abaelardus (1970, 554 – 555): „Fuit autem, memini, magistri nostri Roscellini tam insana sententia ut nullam rem partibus constare uellet, sed sicut solis uocibus species, ita et partes adscribebat. Si quis autem rem illam quae domus est, rebus aliis, pariete scilicet et fundamento, constare diceret, tali ipsum argumentatione impugnabat: si res illa quae est paries, rei illius quae domus est, pars sit, cum ipsa domus nihil aliud sit quam ipse paries et tectum et fundamentum, profecto paries sui ipsius et caeterorum pars erit. At uero idem quomodo sui ipsius pars fuerit? Amplius: omnis <pars> naturaliter prior est suo toto. Quomodo autem paries prior se et aliis dicitur, cum se nullo modo prior sit?“

²⁶ Jen pro úplnost: Abaelard byl žákem Roscelina a rovněž sdílel vokalistickou interpretaci logiky. O Abaelardově ovlivnění Roscelinem viz např. Marenbon (1997, 9).

²⁷ Otto Frisingensis (1912, 48).

²⁸ Duchesne (1641, 89 – 90) „Hoc tempore, tam in divina quam in humana philosophia flourerunt Lanfrancus Cantuariorum episcopus, Guido Langobardus, Maingaudus Teutonicus, Bruno Remensis, qui postea vitam duxit heremiticam. In dialectica quoque hi potens extiterunt sophistae: Ioannes, qui eandem artem sophisticam vocalem esse disseruit, Rotbertus Parisiacen-

V probíraných souvislostech lze ponechat stranou pozornosti myslitele, jako byli Lanfrank z Pavie, učitel Anselma z Canterbury, Manegold z Lautenbachu či Bruno z Remeše, zakladatel řádu kartuziánů. Pro sledované téma je důležitá především teze o jisté skupině myslitelů, kteří se sdružili kolem učitele Jana, jehož interpretace logiky je v podání kronikáře sofistickým uměním týkajícím se slov, čili slovní umění. Zejména tato informace zapříčinila, že tomuto blíže neznámému mistru se obvykle říká Jan Sofista a lze jej považovat za jednoho z prvních, kdo učil, že logika je umění *in voce*.²⁹ Ze zde jmenovaných Janových posluchačů je dnes alespoň něco málo známo právě jen o Roscelinovi, kdežto Robert z Paříže a Arnulf z Laonu pro nás vlastně zůstávají „jen“ jedněmi z prvních vokalistů, přestože se badatelé snaží prokázat, že některé anonymní texty by mohly být právě výtvorem těchto myslitelů 11. století.³⁰

A hned je možno doplnit další referát o raném vokalismu v 11. století. Herimann z Tournai doplňuje naše povědomí o novotách na poli dialektiky ke konci 11. století:

O tomto mistru³¹ je známo, že nepřednášel svým žákům dialektiku jako vědu o slovech podle jakýchsi modernistů, nýbrž jako nauku o věcech v souladu s Boëthiem a starými učenci. Učitel Rainbertus, který v této době ve městě Lille učil své žáky chápat dialektiku jako vědu o slovech, a také mnozí dobří učitelé mu velice záviděli a zlehčovali jeho učení tím, že své vlastní přednášky prohlašovali za lepší...³²

Herimann píše své dílo kolem roku 1100 a nepochybuje o modernosti výkladu logiky jako vědy, která se věnuje slovům. Rovněž o mistru Rainbertovi z Lille toho mnoho nevíme, ovšem zdá se být velmi pravdě-

sis, Roscelinus Compendiensis, Arnulfus Laudunensis. Hi Ioannis fuerunt sectatores, qui etiam quamplures habuerunt auditores."

²⁹ Někdy se objevuje rovněž jako jeden z předních představitelů tzv. dialektického proudu (v opozici k antidialektikům) v myšlení druhé poloviny 11. století. Viz např. Endres (1906, 25 – 27).

³⁰ Na možná autorství některých textů vokalistické dialektické i gramatické tradice viz např. Mews (2002, 129 – 152).

³¹ Tj. Odo z Tournai.

³² Hermannus (PL 180, 274): „*Sciendum tamen de eodem magistro, quod eandem dialecticam non iuxta quosdam modernos in voce, sed more Boetii antiquorumque doctorum in re discipulis legebat. Unde et magister Rainbertus, qui eodem tempore in oppido Insulensi dialecticam clericis suis in voce legebat, sed et alii quam plures magistri ei non parum inuidebant et detrahebant suasque lectiones ipsius meliores esse discabant; ...*“

podobné, že tento Rainbert vyučoval vokalisticky interpretovanou logiku někdy v sedmdesátých či osmdesátých letech 11. století.³³

K výčtu prvních vokalistů je nezbytné doplnit již dříve zmíněného Garlanda Compotistu. Jeho *Dialectica* může být jen obtížně interpretována jinak. Např. v první knize se v klasické otázce po povaze Aristotelových kategorií vyjadřuje dosti srozumitelně:

... v tomto pojednání chceme ukázat, která slova tvoří základ jiných slov, tj. která slova poskytují základ dalších slov, a která jsou ta slova, která vznikají na jejich základě, tj. jsou na nich založena.³⁴

Kategorie jsou výhradně slovního charakteru a to, co je slovy vyjadřováno, vede k dalším slovům. Takto totiž dokážeme ze slov živočišnost a rozumnost (příp. ve spojitosti se smrtelností) vytvořit další slovo – člověk. Jsou-li však kategorie slovy, značí to, že v realitě jim odpovídá pouze to, co je nesené myslícím rozumem, který daná slova užívá, vytváří, pracuje s nimi. Garlandus je evidentně vokalista a v přímé konfrontaci s otázkou povahy předmětu logiky – predikament a predikabilí – odpovídá, že je jím slovo a nic jiného. Vokalisticky, či přímo nominalisticky, znějíci je rovněž vysvětlení označující (*significatio*) a zastupující (*suppositio*) funkce jmen užívaných v komunikaci, která zdůrazňuje vazbu mezi jednotlivinou, obecným označením a složkami jednotlivin.³⁵

Garlandus zde nejen zastává jednoznačně vokalistické stanovisko³⁶ – nejobecnější rody (např. substance) či obecná jména (např. dům) neodkazují (*designatio*) na předmětnou realitu, tj. předmět, na který upozorňují, není nějaká konkrétní věc, tudíž nezastupují (*suppositio*) určitou věc, nýbrž tuto věc nazývají (*appellatio*). Zastupují jednotlivá slova, která supponují za méně obecná jména (např. dřevo či kámen) a označují (*signi-*

³³ Srov. např. Iwakuma (1992, 40).

³⁴ Garlandus (1959, 11-12): „... in hoc tractatu aperire volumus que voces fundamenta sint aliarum vocum, idest que sustineat alias, et que sunt ille que fundantur, idest que ab aliis sustinentur.“

³⁵ Garlandus (1959, 23): „... istud generalissimum quod est ‚substantia‘ significat omnia, igitur domum significat, idest rem illam que appellatur domus; ‚domus‘ tamen ista vox nomini illius rei substantie non supponitur ut praedicamentalis vox, sed per alias voces que supponuntur substantie, designatur, ut per hanc vocem que est ‚hec substantia‘, ‚hoc corpus‘ et per istas voces etiam que supponuntur substantie, designatur res illa que appellatur ‚domus‘, sed divisim: lapis, lignum, terra.“

³⁶ K zařazení Garlanda do vokalistické tradice viz např. Stump (1986, 135 – 138); Iwakuma (1992, 47 – 54); de Rijk (1959, liii-lviii); apod.

ficant) nazývanou věc, tzn. posluchač dokáže pochopit, co má promlouvatí na mysli. Tato označující funkce není založena na korespondenci s předmětnou realitou, nýbrž na supozici méně obecných slov, z nichž se ono obecné jméno skládá.

Samostatnou otázkou zůstává datace Garlandovy *Dialektiky*,³⁷ budeme-li ale souhlasit, že dílo vzniklo nejpravděpodobněji v posledním desetiletí 11. století, pak uvedením Garlandova jména byl patrně dokončen výčet nám dnes známých vokalistů z doby před vystoupením

³⁷ Tradičně byl tento dialektik ztotožňován s biskupem Garlandem z Besançonu, který žil v první polovině 12. století (srov. např. Cordiolani 1945, 411 – 419). Editor jeho logického díla L. M. de Rijk však přišel s tezí o existenci dvou Garlandů, přičemž jednoho identifikoval s biskupem z Agrigenta, který zemřel roku 1100, autorsky mu připisal kromě *Dialektiky* také *Compotus* (odtud jeho přízvisko), který vznikl kolem roku 1080. De Rijk se takto snažil prokázat, že Garlandova *Dialektika* musí být staršího data; sám pak došel k dataci cca 1075, v jistém výkladu dokonce mohlo dílo vzniknout kolem roku 1040 (blíže viz de Rijk 1959, xiv – xxii). Mnozí badatelé přijali de Rijkovu tezi a Garlandova *Dialektika* začala být považována za dílo sepsané kolem poloviny, případně na počátku poslední čtvrtiny 11. století – viz např. Kneale – Kneale (1984, 199); Stump (1986, 135); Tweedale (1988, 198), atd.; jiné důvody vedoucí k podobným závěrům uvádí např. Pinborg (1969, 161). Přijetí nejstarší možné datace (kolem či před rokem 1040) by z Garlanda automaticky činilo vůbec prvního vokalistu. Ovšem v posledních desetiletích se hned několikrát poukázalo na značné potíže, které vyvstanou, přijme-li se tato datace. Jako nejzásadnější problém se zdá být znalost či neznalost Aristotelových *Topik* autora této *Dialektiky* (viz např. Rosier 1986, 178 – 184). Tradiční práce s Aristotelovým dílem *Topiky* se velice podrobně věnoval mimo jiné N. J. Green-Pedersen, a nejen podle něj nelze pochybovat, že používání tohoto Aristotelova spisu na latinském Západě v Boëthiově překladu můžeme s jistotou datovat až do třicátých let 12. století (viz Green-Pedersen (1984, 87); srov. také např. Ashworth, (2003, 75), nejdříve však kolem roku 1125 (srov. Boschung 2006, 24)). Ovšem lze se také ptát, zda Garlandův text skutečně předpokládá, že autor pracoval nutně s Aristotelovými *Topikami*, neboť kontext, v němž Garlandus o daných tématech pojednává, lze docela dobře vyložit pomocí čtyby Ciceronových, Boëthiových, případně Themistiových traktátů věnujících se topikce problematice. Přesto se nakonec N. J. Green-Pedersen přiklonil k názoru, že *Dialektika* byla sepsána někdy ke konci 11. století: blíže viz Green-Pedersen (1984, 154); rovněž P. Boschung – mimo jiné pomocí Garlandem činěné distinkce *argument versus argumentatio* – dochází k názoru, že hlavním pramenem pro jeho *Dialektiku* mohl být Boëthiův spis *In Ciceronis Topica*, podobně jako je tomu u Anselma z Canterbury v jeho dialogu *De grammatico*; srov. Boschung (2006, 107 – 113); obdobně také Steiner (1969, 132 – 133). Další kritiku de Rijkova časového vymezení vzniku Garlandovy *Dialektiky* připojil např. Y. Iwakuma, který dospěl k dataci kolem (či těsně po) roku 1100 – již roku 1102 ji totiž zřejmě měl k dispozici Abaelard (Y. Iwakuma 1992, 47 – 54). Podle těchto závěrů můžeme shrnout, že pravděpodobně Garlandova *Dialektika* vznikla v posledních letech 11. století a Garlandus takto doplňuje nám známou řadu vokalistů 11. století.

Petra Abaelarda.³⁸ Je zřejmé, že všichni tito myslitelé, jakkoli o nich toho mnoho není známo, zdůrazňovali především řečový charakter logiky a jejího předmětu – logika pro ně byla uměním, které má svůj subjekt pevně svázán s jazykem. Další otázkou je, jakým způsobem se tato slova váží k předmětné realitě.

Vokalismus a sémantické koncepce 11. století

Jelikož se nám dochovalo jen minimum textů, které lze z logicko-dialektického hlediska označit za vokalisticky vedené úvahy o dalších souvisejících problémech – jako je např. ontologické zakotvení univerzálií – nezbyvá nám, než pracně rekonstruovat možné názory těchto myslitelů. Nejčastěji se tak děje v Roscelinově případě, neboť jeho svérázná interpretace trinitárního dogmatu z něj učinila přece jen do jisté míry výjimečnou osobnost. Bohužel ani v jeho případě nelze více, než spekulovat a skládat informace z jiných zdrojů.³⁹ Příliš nám v tomto směru nepomůže ani Garlandova *Dialectica*, neboť její autor striktně rozlišuje mezi logickým a jiným pojednáním a metafyzické charakteristice univerzálií se odmítá blíže věnovat.⁴⁰

Pomineme-li Roscelinovu teorii, vyvstává hned další možný problém, který se v souvislosti s vokalismem může objevit: Důvod tkví v tom, že také Anselm z Canterbury nebo Petr Damiani měli v některých svých komentářích k povaze logiky velmi blízko k vokalistickému nahlížení na dialektiku,⁴¹ a bezpochyby by nebylo patřičné přiřazovat tyto myslitele

³⁸ Právě Petr Abaelard nám pak výčet zakončuje uvedením dalšího jména vokalisty (Guarmundus), který patrně působil kolem roku 1100, ovšem ani o tomto mistru toho není více známo. Viz Abaelardus (1970, 112).

³⁹ Ilustrativní pokus o sestavení filosoficky konsistentní pozice Roscelina z Compiègne na základě dochovaných zpráv o jeho myšlení z Anselma z Canterbury a Petra Abaelarda viz E. – H. Kluge (1976, 405 – 414); srov. také Normore (1987, 201 – 217); příp. také Tweedale (1988, 196 – 226) nebo Marenbon (1992, 51 – 61); atd.

⁴⁰ Garlandus (1959, 11 – 12). Srov. např. výklad Tweedale (1988, 199 – 200); příp. také Marenbon (2003, 109).

⁴¹ Srov. např. Schulthess (1996, 103). Podrobněji viz např. Petrus Damianus (*PL* 145, 604C – D): „*Haec igitur quaestio, quoniam non ad discutiendam majestatis divinae potentiam, sed potius ad artis dialecticae probatur pertinere peritiam; et non ad virtutem, vel materiam rerum, sed ad modum et ordinem disserendi, et consequentiam verborum, non habet locum in Ecclesiae sacramentis, quae a parvis scholaribus ventilatur in scholis.*“ Příp. také Anselmus (1946b, 163 – 164).

k vokalisticky orientované tradici poslední třetiny 11. století. Je proto nutno doplnit další odlišující znaky, které pozici vokalismus více objasní – především ve vztahu k interpretacím povahy univerzálií, které tendují k realismu.⁴²

Z výše uvedeného Garlandova stanoviska je zřejmé, že obecná jména označují méně obecná, čímž jasně odkazuje na slovní charakter obecnin. Na rozdíl např. od Anselmovy sémantické koncepce je ta Garlandova zcela odlišná – pro Anselma totiž platilo, že obecná jména označují druhy a rody a jejich pravdivost je dána korespondencí s Božím slovem.⁴³ Může být vazba jméno – předmět okolního světa v podání Garlanda chápána jako určující pro odlišení vokalistů od ne-vokalistických koncepcí?⁴⁴

Jelikož na poli dialektiky nejsou k dispozici další zdroje, které by pocházely z 11. století, je nutno obrátit pozornost jinam. Úvahy o povaze jazyka a jeho vazeb k věcem žitého světa nejsou pro myslitele této doby tematikou, na níž by dialektika měla monopol. Velmi úzce se s touto problematikou (v návaznosti na Prisciana z Caesareje) zabývají gramatikové, kteří se k otázkám signifikace, supozice či apelace rovněž velmi často vyjadřovali. Důvod je jasný: Hned na počátku svého díla *Institutiones grammaticae* Priscianus říká, že filosofové charakterizují své zkoumání jako slovní umění (*vox*), aniž by bylo důležité, hovoří-li pomocí slov o substancích či akcidentech.⁴⁵ Dále v textu pak klade otázku, která se univerzálií týká bezprostředně:

Když se táží ‚co je racionální smrtelný živočich?‘, chci, aby mi byl ukázán druh, tj. člověk, jakkoli se zdá, že je všem lidem společný, přece je také vlastní samotnému netělesnému druhu.⁴⁶

Co je společné každému jednotlivému člověku a zároveň odpovídá druhovému výměru? V Priscianově podání každé jméno (tedy i obecné jméno ‚člověk‘) musí označovat nějakou substancí i kvalitu. Lze tedy říci, že

⁴² Na texty z konce 11. století, v nichž je patrný příklon k realistickému stanovisku, včetně jejich rozboru viz např. Thompson (1995, 409 – 429).

⁴³ Viz např. Anselmus (1946a, 25 – 26).

⁴⁴ Podobně o věci pojednává také Abaelard; viz Abaelardus (1970, 112).

⁴⁵ Priscianus (1856, I,1).

⁴⁶ Tamtéž, 17, 35: „*Cum dico vero 'quid est animal rationale mortale?', speciem mihi volo manifestari, id est hominem, quae quamvis videatur esse communis omnium hominum, tamen est etiam propria ipsius speciei incorporalis.*“

jméno ‚člověk‘ označuje konkrétního jedince (tedy substanci) a zároveň v něm indikuje jistou odlišnost od jiných substancí, tedy to, co mají všichni členové tohoto druhu společné. Jaký je však ontologický přesah této teorie, nechává Priscianus, ze své pozice gramatika docela přirozeně, stranou. To ve větší míře platí rovněž pro gramatiky konce 11. století, kteří bedlivě studují Priscianovo dílo a jsou si vědomi, že statut obecných jmen může být rozličný: glosátor citované pasáže z *Institutiones grammaticae* uvádí, že ‚netělesný druh, který je společný každému člověku‘, může být chápán jako společný všem lidem, ale také může být chápán jako slovo vyjadřující druh (*speciale vocabulum*), které je společné všem lidem tím, že každého člověka jím lze nazvat (*per appellationem*).⁴⁷ Ani tento glosátor nakonec nezaujal jasné nominalistické či realistické stanovisko, což jen podtrhuje skutečnost, že v návaznosti na Prisciana se v mnoha případech gramatikové druhé poloviny 11. století nestavěli ve sporu o univerzálie na žádnou stranu.⁴⁸

Existují také výjimky, které dokládají, že debata o povaze obecnin byla v této době velmi často řešeným problémem. Na jedné straně bychom mohli jmenovat *Glosule ad Priscianum*, které vznikly v poslední třetině 11. století,⁴⁹ v nichž jejich autor přímo říká, že neexistuje žádná univerzální věc (*rem universalem*), kterou by slovo, jež vyjadřuje druh, označovalo.⁵⁰

Další dochované glosy (tzv. *Positio vocum sententiae*) ukazují ještě jasněji, jak může vypadat nominalisticky orientovaný výklad sémantických kategorií v gramatických studiích. Poté, co autor vymezil, že univerzální je primárně to, co lze predikovat o mnohém (predikace univerzálního se tak realizuje na úrovni slov), pouští se do stručné sémantické analýzy pomocí distinkce mezi *significatio* a *nominatio*.⁵¹ Z glosátorova příkladu je zřejmé, že sedící (*hoc sedens*) a čtoucí (*hoc legens*) neoznačují (*significatio*)

⁴⁷ Na podrobnosti viz např. Kneepkens (1976, 13 – 15).

⁴⁸ Podrobně viz např. Kneepkens (1992, 34 – 36).

⁴⁹ Na podrobnosti viz Gibson (1979, 235 – 254); nebo Gibson (1977, 249 – 260).

⁵⁰ Tamtéž: „*In primis quaerendum est an vox sic diffinita species sit aëris, id est significet aliquam rem universalem quae sit species in praedicamento substantiae. Quod dicimus non esse. Vox enim aëris in essentia sui, scilicet in hoc quod sunt aëres non significat, sed potius ex quadam accidentali causa, in hoc, scilicet, quod percussi sunt naturalibus instrumentis.*“

⁵¹ Iwakuma (1992, 67): „*Quia uniuersale est quod qui substantiuii uerbi presentis ueraciter et prorsus coniungibile est pluribus. Plura autem oportet accipi in nominatione, ut hec ‚hoc sedens‘ et ‚hoc legens‘ de quibus Socrates predicatur multa in nominatione non sunt, quia eandem personam significare habent.*“

jednu osobu (*Sókratés*), neboť říkáme-li o čemkoli, že „je sedící“, případně „čtoucí“, máme tím na mysli především to, že někdo sedí nebo čte. Nutno tedy říci, že slova „sedící“ a „čtoucí“ primárně označují „sezení“ (*sessio*) a „čtení“ (*lectio*). Vyřkneme-li ale tezi, že „Sókratés je sedící a čtoucí“, pak je zřejmé, že jméno Sókratés označuje jistou osobu, na kterou chceme svým výrokem upozornit, kdežto jména „sedící“ a „čtoucí“ neoznačují Sókrata. Přesto oním výrokem chceme označit právě nyní sedícího a čtoucího Sókrata. Aby byla zaručena vazba mezi těmito třemi výrazy, z kterých každý označuje něco jiného, je podle glosátora nutné zavést vztah *nominatio*, který zajistí, že uvedenými výrazy bude pojmenováno vždy totéž. *Nominatio* pojmenovává jednu věc různými jmény, které označují různé entity. Důležité také je, že *nominatio* má ve zdejším výkladu do značné míry denotativní funkci, neboť různé výrazy podřazuje jednomu nadřazenému (v uvedeném příkladu by to byl Sókratés, kterého takto můžeme identifikovat jako sedícího a čtoucího). Jméno „Sókratés“ je takto obecným jménem, které pojmenovává mnohé (*plura*).

Totéž platí, stojí-li jméno „Sókratés“ v pozici subjektu, o němž něco predikujeme, jak zní základní vymezení obecného, a vypovídáme-li o něm, že je člověkem (*homo*) nebo živočichem (*animal*).⁵² Není pochyb, že slova *homo* a *animal* označují každé něco jiného (jednou *humanitas*, podruhé *animalitas*), ovšem ve shodě s dříve uvedeným, řeknu-li o Sókratovi, že je člověkem a živočichem, dokáže jméno „Sókratés“ svým pojmenováním (*nominatio*) zároveň spojit v jedné věci tři různě označované entity. Z toho jasně plyne, že *nominatio* je vztah, který vytváří nezbytnou vazbu mezi subjektem výroku a jeho predikátem, přičemž ze subjektu vytváří obecné jméno, neboť toto je schopno spojovat mnohost.

Pro samotnou interpretaci sporu o univerzálie má tato teorie závažné důsledky. Je-li totiž obecné slovo takovým, že spojuje mnohá jiná slova (*in nominatione*), pak je jasně dán výhradně řečový charakter univerzálií. Rovněž ze stručného uvedení do některých aspektů glosátorovy sémantické teorie⁵³ vysvítá, jak zásadní rozdíl tkví mezi vokalismem a vokalistickou koncepcí a k umírněnému realismu spějící koncepcí Anselma

⁵² Tamtéž: „*Opponitur quia cum etiam Socrates ex parte subiecti politur, coniungibile est pluribus, quia homini et animali, que plura sunt in nominatione, quia animal tale quid significat, quod non significatur ab homine. ... Et illud etiam dici potest, quia homo et animal diversa in nominatione non sunt, quia aliquid ab aliquo contentum ab altero etiam personaliter contineri habet.*“

⁵³ Na detaily viz Kneepkens (1992, 46 – 49).

z Canterbury. Anselmovo rozlišení *signifiatio per se* a *significatio per aliud* řeší týž problém, aniž by postulovalo výhradně řečový vztah mezi subjektem a predikátem,⁵⁴ jak je tomu v případě glosátora.

Právě tyto gramatické glosy dovolují značně lépe porozumět tomu, co asi v 11. století znamenalo být vokalistou. Slova totiž označují výhradně jednotliviny a obecná slova nepopisují nic jiného než charakteristiky či deskripce těchto jednotlivin. Jistě není náhodou, že podobné teze se dochovaly o Roscelinovi z Compiègne.⁵⁵

Závěr

Snad tedy můžeme oprávněně říci, že vznik a název vokalismus je primárně vázán na peripatetickou tradicí inspirovanou i iniciovanou debatou o povaze logiky, které vokalisté rozumí jako *ars vocalis*. Toto pojetí logiky však je blízké značné části myslitelů 11. století⁵⁶ a není jediným určujícím znakem pro samotnou vokalistickou (či chceme-li nominalistickou) „sektu“. To, co činí vokalisty originálními, není ani propracované stanovisko k ontologickému zakotvení univerzálií – na jedné straně toho o raných vokalistech víme tak málo, že se jejich pozice jen obtížně rekonstruuje, na straně druhé lze z vokalistického rozumění předmětu dialektiky vyvodit stejně dobře realistické i nominalistické stanovisko (teprve vlastní, opět mimo jiné peripateticky inspirované pojednání o obecných jménech, především jejich označující funkci a vazbě k předmětnému světu, vytváří jasnější obraz o tom, proč lze vokalismus považovat za předchůdce nominalismu). Tím určujícím jsou až důsledky, které z interpretace vlastního statutu predikabilí a predikament plynou na poli teologie, noetiky, metafyziky apod.⁵⁷

Filozofická fakulta Ostravské univerzity v Ostravě
Filozofický ústav AV ČR, Praha
marek.otisk@osu.cz

⁵⁴ Viz např. Anselmus (1946b, 160 – 161).

⁵⁵ Podrobnosti, včetně odkazů na nejdůležitější pasáže, kde se takto hovoří, lze nalézt v práci Kluge (1976, 406 – 409).

⁵⁶ Jako další významné představitele tohoto druhu vedení úvah bychom mohli uvést třeba Berengara z Tours, ale také jeho oponenta v eucharistické debatě Lanfranka z Pavie; srov. např. Schulthess (1996, 103).

⁵⁷ Blíže viz např. Iwakuma (1992, 46 – 47); příp. Schulthess (1996, 103).

LITERATURA

- ALCUINUS (PL 101): De dialectica. *Patrologia Latina* 101, 949 – 976.
- ANSELMUS CANTUARIENSIS (1946a): Monologion. *Sancti Anselmi Cantuariensis archiepiscopi Opera omnia* I. Edinburgh: Thomas Nelson and Son, 7 – 87.
- ANSELMUS CANTUARIENSIS (1946b): De grammatico. *Sancti Anselmi Cantuariensis archiepiscopi Opera omnia* I. Edinburgh: Thomas Nelson and Son, 145 –168.
- ANSELMUS CANTUARIENSIS (1946c): Epistola de incarnatione verbi. *Sancti Anselmi Cantuariensis archiepiscopi Opera omnia* II. Edinburgh: Thomas Nelson and Son, 1 – 35.
- ASHWORTH, E. J. (2003): Language and Logic. In: McGrade, A. S. (ed.): *The Cambridge Companion to Medieval Philosophy*. Cambridge: Cambridge University Press, 73 – 96.
- AUGUSTINUS HIPPONENSIS (PL 34): De doctrina Christiana libri quatuor. *Patrologia Latina* 34, 15 – 122.
- BARACH, C. S. (1866): *Zur Geschichte des Nominalismus vor Roscellin*. Wien: Wilhelm Braumüller.
- BARNES, J. (2006): Commentary. In: Porphyry: *Introduction*. Oxford: Clarendon Press, 21 – 311.
- BOËTHIUS, A. M. S. (1966): Porphyrii Isagoge translatio Boethii. In: Minio-Paluello, L. (ed.): *Aristoteles Latinus* I, 6 – 7. Bruges: Desclée De Brouwer.
- BOËTHIUS, A. M. S. (PL 64a): In Porphyrium dialogi a Victorino translaci. *Patrologia Latina* 64, 8 – 70.
- BOËTHIUS, A. M. S. (PL 64b): Commentaria in Porphyrium a se translatur. *Patrologia Latina* 64, 71 – 158.
- BOËTHIUS, A. M. S. (PL 64c): In Categorias Aristotelis libri quatuor. *Patrologia Latina* 64, 159 – 294.
- BOËTHIUS, A. M. S. (PL 64d): In Topica Ciceronis commentariorum libri sex. *Patrologia Latina* 64, 1039 – 1174.
- BOSCHUNG, P. (2006): *From a Topical Point of View. Dialectic in Anselm's De Grammatico*. Zürich: University of Zutich.
- CORDIOLANI, A. (1945): Notes sur un auteur peu connu: Gerland de Besançon (avant 1100 – après 1148). *Revue du moyen âge latin* 1, 411 – 419.
- DUCHESNE, F. (1641): Historie Franciae fragmentum, a Roberto ad mortem Philippi I. Regis. *Historiae Francorum Scriptores* IV. Paris: Sebastian Cramoisy.
- ENDERS, J. A. (1906): Die Dialektiker und ihre Gegner im 11. Jahrhundert. *Philosophisches Jahrbuch* 19, 23 – 33.
- GARLANDUS COMPOTISTA (1959): *Dialectica*. Assen: Van Gorcum.
- GIBSON, M. T. (1975): The Continuity of Learning circa 850 – circa 1050. *Viator* 6, 1 – 13.
- GIBSON, M. T. (1977): The Collected Works of Priscian: the Printed Editions 1470 – 1859. *Studi Medioevali* 18, 249 – 260.

- GIBSON, M. T. (1979): The Early Scholastic ‚Glosule‘ to Priscian, ‚Institutiones Grammaticae‘: the Text and its Influence. *Studi Medievali* 20, 235 – 254.
- GODERFRIDUS S. VICTORIS (PL 196): Notitia et fragmanta. *Patrologia Latina* 196, 1417 – 1422.
- GREEN-PEDERSEN, N. J. (1984): *The Tradition of the Topics in the Middle Ages. The Commentaries on Aristotle's and Boethius' ‚Topics‘*. München – Wien: Philosophia Verlag.
- HERMANNUS S. MARTINI TORNACENSIS (PL 180): Narratio restaurationis abbatiae Sancti Martini Tronacensis. *Patrologia Latina* 180, 37 – 130.
- IWAKUMA, Y. (1992): ‚Vocales‘ or Early Nominalists. *Traditio* 47, 37 – 111.
- IWAKUMA, Y. (1995): Nominalia. *Didascalía* 1, 47 – 71.
- JAFFÉ, P. (1869): Codex Udalrici. In: *Bibliotheca rerum germanicarum. Monumenta bambergensis* V. Berlin: Apud Weidmannos.
- JOANNIS SARESBERIENSIS (PL 199): Metalogicus. *Patrologia Latina* 199, 823 – 946.
- KLUGE, E.-H. (1976): Roscelin and the Medieval Problem of universále. *Journal of the History of Philosophy* 14, 405 – 414.
- KNEALE, W. – KNEALE, M. (1984): *The Development of Logic*. Oxford: Clarendon Press .
- KNEEPKENS, C. H. (1976): Muler quae damnavit salvavit: a note on the early development of relatio simplex. *Vivarium* 14/1, 1 – 35.
- KNEEPKENS, C. H. (1992): Nominalism and Grammatical Theory in the Late Eleventh and Early Twelfth Centuries. An Explorative Study. *Vivarium* 30, 34 – 50.
- MARENBNON, J. (1992): Vocalism, Nominalism and the Commentaries on the Categories from the Earlier Twelfth Century. *Vivarium* 30/1, 51 – 61.
- MARENBNON, J. (1997): *The Philosophy of Peter Abaelard*. Cambridge: Cambridge University Press.
- MARENBNON, J. (2003): *Early Medieval Philosophy (480 – 1150). An Introduction*. New York – London, Routledge.
- MEWS, C. J. (2002): Bruno of Rheims and Roscelin of Compiègne on the Psalms. In: Heren, M. W. – McDonough, C. J. – Artur, R. G.: *Latin Culture in the Eleventh Century*. Turnhout: Brepols, 129 – 152.
- NORMORE, C. G. (1987): The Tradition of Mediaeval Nominalismus. In: Wippel, J. F. (ed.): *Studies in Medieval Philosophy*. Washington: The Catholic University of America Press, 201 – 217.
- NOTKER DER DEUTSCHE (1996): *De dialectica*. In: Notker der Deutsche: *Die Kleineren Schriften, Die Werke Notkers des Deutschen VII*. Tübingen: Niemeyer, 195 – 265.
- OTTO FRISINGENSIS (1912): *Otonis Gesta Friderici I Imperatoris*. In: MGH: *Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum separatim editi*. Hannover: Bibliopolii Hahniani.
- PETER ABAELARD (1988): *Theologia Summi boni. Tractatus de unitate et trinitate divina*. Hamburg: Felix Meiner Verlag.
- PETRUS ABAELARDUS (1970): *Dialectica*. Assen: Van Gorcum.

- PETRUS DAMIANUS (PL 145): De divina omnipotentia in reparatione corruptae, et factis infectis reddendis. *Patrologia Latina* 145, 595 – 622.
- PINBORG, J. (1969): Topik und Syllogistik im Mittelalter. *Erfurter Theologische Studien* 24, 157 – 178.
- PRISCIANUS CAESARIENSIS (1856): Institutiones grammaticae. *Grammatici latini* II. Leipzig: Teubner.
- RABANUS MAURUS (PL 107): De clericorum institutione ad Heistulphum archiepiscopum libri tres. *Patrologia Latina* 107, 293 – 420.
- REINERS, J. (1910): *Der Nominalismus in der Frühcholastik. Ein Beitrag zur Geschichte der Universalienfrage im Mittelalter*. Münster: Aschendorff.
- RIJK DE, L. M. (1959): Introduction. In: Garlandus Compotista: *Dialectica*. Assen: Van Gorcum, lxi – lxiii.
- ROSIER, I. (1986): Note sur une surprenante citation des Topiques d'Aristote au XIe siècle. *Bulletin de philosophie medievale* 28, 178 – 184.
- SCHULTHESS, P. – IMBACH, R. (1996): *Die Philosophie im lateinischen Mittelalter. Ein Handbuch mit einem bio-bibliographischen Repertorium*. Düsseldorf – Zürich: Artemis & Winkler Verlag.
- STEINER, L. (1969): Contexte Syllogismos. Über die Kunst und Bedeutung der Topik bei Anselm. *Analecta Anselmiana* 1, 107 – 143.
- STUMP, E. (1986): Dialectic. In: Wagner, D. L. (ed.): *The Seven Liberal Arts in the Middle Ages*. Bloomington: Indiana University Press, 125 – 146.
- THOMPSON, A. (1995): The Debate on Universals before Peter Abelard. *Journal of the History of Philosophy* 33/4, 409 – 429.
- TWEEDALE, M. M. (1988): Logic (i): from the late eleventh century to the time of Abelard. In: Dronke, P. (ed.): *A History of Twelfth-Century Western Philosophy*. Cambridge: Cambridge University Press, 196 – 226.